

Znaczenie Wielkiej Synagogi na Tłomackiem dla społeczności przedwojennej Warszawy

Beata Zuziak

Adresat zajęć: uczniowie szkoły ponadpodstawowej.

Rodzaj zajęć: koło varsavianistyczne, koło wielokulturowe.

Cel ogólny zajęć: Poszerzenie wiadomości uczniów na temat historii i kultury przedwojennej Warszawy.

Cele szczegółowe:

Uczeń:

- doskonali umiejętność wnikliwej lektury filmu;
- rozpoznaje film dokumentalny jako swoiste źródło wiedzy;
- rozumie i wyjaśnia pojęcie haskali;
- wymienia charakterystyczne elementy synagogi;
- uczy się rozumieć i wyjaśniać terminy: np. aron ha-kodesz, bima, jad, menora;
- rozumie oraz omawia kulturowe i historyczne znaczenie Wielkiej Synagogi na Tłomackiem;
- potrafi funkcjonalnie wykorzystywać zasoby internetu.

Metody pracy: rozmowa nauczająca, dyskusja, pokaz filmu.

Formy pracy: praca indywidualna, praca w grupach.

Środki i materiały dydaktyczne: fragmenty filmu *Żydzi na warszawskim Muranowie*¹ Julii Popławskiej, fragmenty tekstu Ewy Małkowskiej *Synagoga na Tłomackiem*, fragment tekstu Kazimierza Moczarskiego *Rozmowy z katem*.

Słowa kluczowe: synagoga, haskala, judaizm reformowany, asymilacja, Warszawa.

Czas: 2 godziny lekcyjne.

Bibliografia: Szuchta R., Trojański P., *Zrozumieć Holokaust*, Ośrodek Rozwoju Edukacji, Warszawa 2012 ▪ *Wielka Synagoga na Tłomackiem w Warszawie*, <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/w/18-warszawa/112-synagogi-domy-modlitwy-i-inne/>

¹ <https://www.youtube.com/watch?v=jazmtKbhjAo>

89718-wielka-synagoga-na-tlomackiem-w-warszawie ■ Haskala, <https://sztetl.org.pl/pl/sloownik/haskala> ■ Bergman E., *Wprowadzenie do „Nie masz bóżnicy powszechnej”*, <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/w/18-warszawa/104-teksty-kultury/138917-bergman-eleonora-wprowadzenie-do-nie-masz-boznicy-powszechnej>

PRZEBIEG ZAJĘĆ:

1. Na początku lekcji nauczyciel zachęca uczniów do podzielenia się dotychczas zdobytą wiedzą: W co wierzą Żydzi? Jaką religią jest judaizm?

Religią Żydów jest judaizm. To jedna z najstarszych religii świata, a zarazem ciągle żywa. Opiera się na dwóch podstawowych założeniach: 1) na monoteizmie, czyli wierze w jednego, jedyne Boga, Stwórcę i Pana Wszechświata, który oczekuje od ludzi odpowiedzialnego i moralnego postępowania; 2) na przekonaniu o posłannictwie Żydów z racji przymierza, które Bóg zawarł z nimi jako narodem przez siebie wybranym na świadka. Judaizm od wieków jest wyznacznikiem żydowskości i, pomimo rozproszenia Żydów po całym świecie, spaja tę społeczność.

2. Nauczyciel wyjaśnia, czym jest synagoga i jakie są najważniejsze elementy jej wnętrza. (Do przeprowadzenia wykładu nauczyciel może wykorzystać prezentację udostępnioną na stronie http://www.sztetl.org.pl/template/gfx/prezentacje/synagogi_pelna.pdf). Uczniowie powinni zapisać nowo poznane terminy w formie słowniczka.

Synagoga — żydowski dom modlitwy. Nazwa pochodzi od greckiego słowa *synagoge* — zgromadzenie. Zamiennie ze słowem synagoga można posługiwać się innymi terminami: Bejt Knesset (z hebrajskiego) — dom zgromadzenia, Bejt Midrasz — dom nauki, Bejt Tefila — dom modlitwy, szul (z jidysz) — szkoła, dawnszul — szkoła modlitwy. Żydzi postępowi używali określenia tempel. W języku polskim rozpowszechniło się pojęcie bożnicy lub bóżnicy. Budynek synagogi pełnił wiele funkcji, był miejscem odprawiania nabożeństw, ale również siedzibą kahału (żydowska organizacja gminna), miejscem zebrań oraz studiów nad Torą i Talmudem. W większych gminach żydowskich główna synagoga była zwana „wielką”.

Ważne elementy mieszczące się we wnętrzu synagogi:

Aron ha-kodesz — jeden z najważniejszych elementów wyposażenia synagogi, szafa ołtarzowa służąca do przechowywania zwojów Tory.

Parochet — bogato zdobiona, często aksamitna kotara, zasłaniająca aron ha-kodesz, która ma symbolicznie oddzielać *sacrum* od *profanum*.

Rodał — ręcznie pisany tekst Pięcioksięgu Mojżeszowego (Tory) w formie zwoju.

Meil — sukienka, zewnętrzny pokrowiec na zwoje Tory.

Tas (tasim) — niewielkich rozmiarów metalowa, misternie zdobiona płytką w kształcie tarczy, najczęściej platerowana złotem lub srebrem, którą zawieszają się na ubraną Torę.

Jad — wskaźnik do odczytywania wersetów.

Bima — podwyższone miejsce stawiane w centrum synagogi, zbudowane w formie namiotu, altany z balustradą lub kratą i baldachimem lub w formie kapliczki z dachem w kształcie kopyły z latarnią. Wewnątrz znajduje się stół do wykładania i czytania Tory. Bima służy także jako mównica, miejsce z którego kantor prowadzi modły.

Babiniec — wydzielona część synagogi przeznaczona dla kobiet.

Menora — siedmioramienny świecznik, według tradycji symbolizuje krzew gorejący, który zobaczył Mojżesz na górze Synaj.

3. Co oznacza określenie *haskala*?

Termin *haskala* określa ruch propagujący modernizację, akulturację i integrację Żydów z pozostałą ludnością kraju w latach 1750–1880 w Europie Zachodniej i Środkowej. *Haskala* propagowała odrodzenie kulturalne Żydów poprzez rozwój nauki, filozofii, reform szkolnictwa, zbliżenie do kultury krajów, w których żyli, popierała emancypację, wpływała na rozwój prasy i literatury żydowskiej oraz zapoczątkowała ruch asymilacyjny. Promując asymilację, *haskala* wzmocniła także świecką tożsamość żydowską poprzez zwiększenie zainteresowania historią narodu żydowskiego. Konsekwencją tych postulatów dla przedstawicieli *haskali* była zmiana tradycyjnego stosunku do religii, towarzyszyło temu także powstanie naukowej refleksji nad nią, osłabienie pozycji i przestrzegania *halachy* (prawa żydowskiego), podważenie znaczenia studiów talmudycznych, osłabienie wiary w wyjątkowy charakter narodu żydowskiego.

4. Projekcja fragmentu filmu Julii Popławskiej *Żydzi na warszawskim Muranowie* z cyklu *Te miejsca* (od 4:40 do 6:15). Po projekcji uczniowie omawiają przedstawione w filmie wiadomości na temat Wielkiej Synagogi.

Dlaczego synagoga na Tłomackiem nie podobała się większości Żydów mieszkających na Nalewkach i placu Grzybowskiem?

Geneza Wielkiej Synagogi na Tłomackiem sięga 1806 r., gdy grupa zwolenników *haskali*, związanych od końca XVIII w. z synagogą przy ulicy Daniłowiczowskiej (zwanej „niemiecką”), postanowiła ją utrzymać po śmierci założyciela. Wielka Synagoga na Tłomackiem była więc następczynią i spadkobierczynią synagogi „niemieckiej”. W zapisach hipotecznych jeszcze w 1942 r. figuruje jako: „Synagoga dawniej na Daniłowiczowskiej, obecnie na Tłomackiem”². Idea jej budowy sięga co najmniej 1859 roku.

² <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/w/18-warszawa/112-synagogi-domy-modlitwy-i-inne/89718-wielka-synagoga-na-tlomackiem-w-warszawie>

Budowę Wielkiej Synagogi na Tłomackiem zainicjował Komitet Budowy Synagogi, reprezentujący najzamożniejszą i najbardziej zasymilowaną część warszawskiej społeczności żydowskiej, która pozostawała w mniejszości liczebnej na tle przeważającej obrzędowości chasydzkiej i ortodoksyjnej. Pod przyszłą synagogę nabyto plac przy Tłomackiem. Budowę poprzedził konkurs oraz dyskusje nad stylem i dekoracjami przyszłego domu modlitwy. Komitet życzył sobie, aby budowla była w „stylu poważnym”. Projekt i realizację powierzono Leandrowi Marconiemu, najlepszemu i najdroższemu architektowi tworzącemu wtedy w Warszawie. Uroczyste otwarcie i poświęcenie synagogi odbyło się 26 września 1878 r. Do dziś nie został odnaleziony projekt architektoniczny synagogi. W latach 1928–1936 po północno-wschodniej stronie placu zbudowano gmach Głównej Biblioteki Judaistycznej — od 1947 siedziba Żydowskiego Instytutu Historycznego. Niezmiennym elementem placu na Tłomackiem od 1770 r. jest „Gruba Kaśka”.

5. Nauczyciel dzieli klasę na 4 grupy. Na podstawie opisu synagogi (ZAŁĄCZNIK NR 1) uczniowie opracowują w grupach poniższe zagadnienia, a następnie referują wyniki swojej pracy:

Grupa nr 1: rozmiary synagogi.

Długość całego budynku wraz z grubością murów — 64 m, a wewnątrz prostokątne o wymiarach 33 x 29 m, nawa środkowa — szerokość 10,5 m, nawy boczne — 8,5 m. Scena mierzona od najdalej wysuniętego punktu apsydy do balustrady — długość 9 m, szerokość 3,5 m. Przedśionek — kwadrat o boku równym 17,5 m. Synagoga miała 2400 miejsc siedzących, z czego 1800 znajdowało się na parterze.

Grupa nr 2: pomieszczenia znajdujące się w synagodze.

Na parterze — przedśionek, szatnie, wielka sala modlitw, za aron ha-kodesz pokój zaślubin oraz kancelaria, na piętrze — trzy galerie dla kobiet, pokój szkolny oraz nad półkolistą wnęką, w której znajdowała się Arka oraz niewielka galeria arkadowa, gdzie było miejsce dla chóru i organów.

Grupa nr 3: wygląd ważnych elementów wnętrza synagogi.

Synagoga była bogato zdobiona marmurem i tkaninami przetykanymi złotem i srebrem. Najważniejsze miejsce Synagogi, w którym przechowywano zwoje świętej Tory, wykonane było ze sprowadzonego z Libanu drewna cedrowego. Przystłaniały ją czerwone i białe zasłony przetykane srebrem i złotem, bima z marmurową balustradą.

Grupa nr 4: napisy znajdujące się w synagodze.

Nad wejściem głównym widniał napis w języku polskim: Bogu jednemu na chwałę za panowania Aleksandra II Cesarza Wszech Rosyi Króla Polskiego, napisy w języku

hebrajskim *Szema Israel Adonaj Elohejnu Adonaj Ehad*, co znaczy po polsku: Słuchaj Izraelu, Pan Bóg nasz, Pan jedyny, po lewej stronie aron ha-kodesz hebrajskie napisy wersji Przykazania Bożego, po prawej — polskie tłumaczenie.

6. Nauczyciel inicjuje swobodną rozmowę na temat: Na czym polegała niezwykłość Wielkiej Synagogi, co odróżniało ją od innych licznych w Warszawie synagog i domów modlitwy?

Wyrażała gusta i upodobania najzamożniejszej, najbardziej wyemancypowanej i zasymilowanej części warszawskiej społeczności żydowskiej; przeciętni warszawscy Żydzi, chasydzi i ortodoksi nie odwiedzali tej świątyni. Bernard Singer w swojej biografii *Moje Nalewki*, pisząc o przeciętnych warszawskich Żydach, stwierdził: „Bali się nawet synagogi na Tłomackiem. Stała bowiem na wzniesieniu, a więc nie *De profundis* („Z głębokości wołam do Ciebie, Panie”), miała chór, organy, kantora, podstrzyżonego kaznodzieję, który śmiał wzywać Pana po polsku”³. Wielka Synagoga była miejscem spotkań warszawiaków wszystkich wyznań podczas występów chóru znanego nie tylko w przedwojennej Warszawie; odbywały się w niej nie tylko nabożeństwa czysto religijne, ale również nabożeństwa z okazji odzyskania niepodległości przez Polskę, uchwalenia Konstytucji 3 Maja, rozpoczęcia roku szkolnego czy żałobne w dniu śmierci Józefa Piłsudskiego.

PRACA DOMOWA:

1. Na podstawie filmu *Żydzi na warszawskim Muranowie*, fragmentu tekstu Kazimierza Moczarskiego *Rozmowy z katem* (ZAŁĄCZNIK NR 2) oraz innych źródeł przygotuj pisemne opracowanie nt.: Losy Wielkiej Synagogi na Tłomackiem w czasie II wojny światowej.

2. Przygotuj się do krótkiej wypowiedzi ustnej (chętnie w formie gawędy) na temat: W jaki sposób historia Wielkiej Synagogi na Tłomackiem weszła do zbioru warszawskich legend miejskich?

ZAŁĄCZNIK NR 1

„Na podstawie literatury niewiele da się powiedzieć o wymiarach Synagogi. Jedyne z planu parteru, opublikowanego w »Architekcie« z 1902 r., można wyliczyć, że długość całego budynku wraz z grubością murów wynosiła 64 m, a wewnątrz było prostokątem o wymiarach 33 x 29 m, czyli zbliżonym do kwadratu. Nawa środkowa miała szerokość równą 10,5 m, nawy boczne natomiast, po odliczeniu grubości murów, 8,5 m.

³ *Konkurs*, <http://www.jhi.pl/blog/2012-10-25-konkurs>

Scena mierzona od najdalej wysuniętego punktu apsydy do balustrady osiągnęła długość 9 m przy szerokości 3,5 m. Przedśionek stanowił kwadrat o boku równym 17,5 m. Dobrze wyobrażenie o wielkości budynku daje liczba osób mogących się w nim pomieścić. Synagoga została obliczona na 2400 miejsc, z czego 1800 znajdowało się na parterze.

Niewiele zachowało się przekazów ikonograficznych dotyczących Synagogi. W większości są to pocztówki przedstawiające w różnorodnych ujęciach fasadę bożnicy, wewnątrz Synagogi natomiast pokazują tylko z widokiem na aron ha-kodesz. Najprawdopodobniej nie wykonano żadnego zdjęcia tego budynku od tyłu, gdyż dostęp do świątyni od tej strony był prawie niemożliwy ze względu na gęstą zabudowę. Na szczęście, w wielu czasopiśmie warszawskich z 1878 r. sprawozdawcy umieścili dość szczegółowe opisy Synagogi.

W »Nowinach« nieznany recenzent pisał: »Z placu, na którym ma być urządony skwer, szerokie kamienne schody prowadzą pod portyk, który stanowi trójkątny frontispis [sic!] na czterech korynckich kolumnach wsparty. Nad wielkimi środkowymi drzwiami pod portykiem widnieje napis: *Bogu Jednemu na chwałę za panowania Aleksandra II Cesarza Wszech Rosyi Króla Polskiego*. Przez drzwi te wchodzi się do obszernego vestibulu, po którego dwóch stronach znajdują się kontramarkarnie dla mężczyzn. Stąd znowu troje drzwi prowadzi do samej synagogi, która podzielona jest na 3 nawy. Główna nawa środkowa, zajmująca połowę całej szerokości, od bocznych oddzielona jest z każdej strony kolumnadą z sześciu jońskich kolumn. Kolumnady te podtrzymują galerye dla kobiet, znajdujące się na piętrze i ograniczone od zewnątrz nowymi kolumnadami, każde z sześciu kolumn korynckich i balustradą metalową. Trzecia galerya dla kobiet nad vestibulem z gankiem wysuniętym nieco w samą synagogę, podparta jest również kolumnami jońskimi i przyozdobiona korynckimi. Nad galeryą tą wnosi się pierwsza z zewnątrz widzialna mniejsza kopuła, u której szczytu wewnątrz wisi wielkich rozmiarów żyrandol gazowy«. Na tle całego wnętrza część Synagogi z aron ha-kodesz i bimą wyróżniała się bogatym wystrojem. Znajdowała się ona wzorem świątyń chrześcijańskich w apsydzie. Do apsydy przylegały zabudowania, z których dwa przeznaczono na kancelarię, a trzecie na pokój zaślubin. Wszystkie te pomieszczenia były połączone z Synagogą. Bimę zespoloną z aron ha-kodesz oddzielała od sali, w której zbierali się wierni, marmurowa balustrada z tralkami. Na niej ustawiono sześć dużych kandelabrow. W głębi na trzystopniowym podwyższeniu znajdowała się Arka Przymierza, na wzór biblijnej, wykonana z drzewa cedrowego, które sprowadzono z Libanu. Przysłaniały ją czerwone i białe zasłony przetykane zło-

tem i srebrem. Była darem rodziny Natansonów. Nad aron ha-kodesz wznosiła się niewielka kopuła, ozdobiona brązami i złoceniami oraz masą perłową ułożoną w formie łusek, wsparta na kolumnach z czarnego marmuru. Po ich bokach umieszczono dwa sześcioramienne świeczniki. Przed aron ha-kodesz ustawiono pulpit dębowy, misternie wyrzeźbiony przez Gundelacha, a подарowany przez Salomona Lewentala. Między pulpitem a balustradą znajdowała się kazalnica. Posadzkę bimy, wyniesioną ponad dwa łokcie, czyli około półtora metra ponad poziom sali, ozdobił dywan składający się z kwadratów, wykonanych przez bogate Izraelitki z inicjatywy panien Paprockich, wnuczek Antoniego Eisenbauma. Okrągła ściana apsydy do wysokości naw bocznych wyłożona została imitacją czarnego marmuru i podzielona na prostokąty za pomocą półkolumn z imitacji czerwonego marmuru. Widniały na nich napisy głoszące przykazania miłości Boga oraz bliźniego. Z jednej strony po hebrajsku, a z drugiej po polsku. Część środkową ściany między marmurowymi płytami a rozetami w kopule dzieliły kolumny z imitacji czerwonego marmuru połączone przy pomocy fryzu arkadkowego. Z tyłu, za nimi, pomieszczono galerię dla chóru i organów. Ścianę apsydy na tej wysokości przebito oknem, które było widoczne poprzez drugą z prawej strony arkadkę.

Świątę świętych, jak nazywano w Biblii miejsce z Arką Przymierza, odgradzały dwie potężne kolumny o nieco różnych kapitelach. Wspierały się na wysokich piedestałach i sięgały aż do stropu. Łączyły się z pogrubionym pasem sklepiennym tworząc arkadę, która optycznie wydzielala apsydę, przez co nawiązywała do biblijnej tradycji izolowania miejsca z aron ha-kodesz. Kolumny wyłożono czarnym marmurem i ozdobiono złoceniami na głowicach oraz bazach. Miały przypominać dwie biblijne kolumny znajdujące się przed świątynią Salomona w Jerozolimie, zwane Jakin i Boaz. Dodatkowo apsydę ozdobiły złożone napisy hebrajskie występujące na łuku arkady oraz we fryzie złożonym z rogów obfitości i gwiazd sześcioramiennych, które obiegły chór dookoła, tuż nad arkadkami. Brzmiały one po hebrajsku: *Szema Israel Adonaj Elohejnu Adonaj Ehad*, co znaczy po polsku *Słuchaj Izraelu, Pan Bóg nasz, Pan jedyny*.

Konstrukcja Synagogi była nowatorska jak na warunki warszawskie. Z »Architekta« dowiadujemy się, że bożnica posiadała: »Kolumny żelazne lane, wiązanie pokrywające nawy żelazne, od wewnątrz oszalowane, otrzcinowane i otynkowane, ma wygląd trzech beczkowych sklepień z lunetami. Dachy kryte łupkiem«. Widz znajdujący się wewnątrz świątyni nie dostrzegał wieży oraz wspartej na niej kopuły, która została ozdobiona liśćmi cynkowymi wykonanymi przez Rotha. Wieńczyła ją miedziana

połączana kula z gwiazdą sześcioramienną służącą jednocześnie za piorunochron. To zwieńczenie kopuły nie wszystkim się podobało, w »Izraelicie« np. czytamy: »Dwa niewielkie trójkąty metalowe w poprzek złożone. Jest to tak zwana Tarcza Dawida i ma być widomem godłem kultu. Nie wchodząc w rozbiór kwestii, o ile wytwór nauki kabalistycznej, owa Tarcza Dawida, może reprezentować czystą wiarę Mojżeszową, powiedzieć musimy, że tworzenie symboli tego rodzaju uważamy za niewłaściwe i duchowi religii naszej nieodpowiednie«. Na wieżę można było wejść i podziwiać stamtąd panoramę miasta. Obwiedziono ją ze wszystkich stron murowaną balustradą, na której w czterech rogach znajdowały się ofiarniki, a na środku Tablice Przymierza.

Oprócz głównego pomieszczenia przeznaczonego na modlitwę i nabożeństwa, w Synagodze znajdowały się jeszcze lokale służbowe, sala sesjonalna oraz klatka schodowa po jednej i drugiej stronie przedsionka. O wystroju tych pomieszczeń wiemy niewiele. Zachowały się jedynie informacje, że na sali sesjonalnej umieszczono popiersie Steinicza, prezesa Towarzystwa Farmaceutycznego, które wyrzeźbił Teofil Godecki, oraz biusty Jana Papłońskiego (dyrektora Instytutu Głuchoniemych i Ociemniałych) i Feliksa Pęczarskiego (głuchoniemy malarz, przedstawiający środowisko subiektów i rzemieślników, zwany polskim Hoggarthem) wykonane przez Faustyna Juliusza Cenglera (znanego głównie jako autor rzeźb na warszawskich Powązkach). (...) Z przekazów źródłowych znamy jedynie nazwiska artystów i rzemieślników, których dzieła tworzyły wystrój wnętrz. Sztukaterie wykonał Andrzej Pruszyński, spokrewniony przez żonę z rodziną Marconich. Jego autorstwa był również fryz dekorujący fasadę (...).

Chociaż Synagoga już nie istnieje, a zachowane pocztówki przedstawiają ją jedynie od frontu, to jednak możemy zrekonstruować obraz całej świątyni. Synagoga prezentowała się z zewnątrz jako spiętrzenie brył geometrycznych ze szczególnym uwzględnieniem prostopadłościanów i półkul. Prostopadłościan korpusu głównego z wieżą i płaską kopułą poprzedzał prostokątny przedsionek zwieńczony kopułką, a następnie występował przed budowlą prostokątny portyk zakończony trójkątnie. Korpus główny łączył się z prostopadłościanami pawilonów bocznych za pomocą prostokątnych galerii, które wymiarami odpowiadały pawilonom. Ściany zdobiła oszczędna, pełna klasycznego umiaru i harmonii dekoracja. Składały się na nią kolosalne kolumny i pilastry korynckie oraz mniejsze jońskie kolumnienki w galeriach. Dodatkowym elementem zdobniczym były prostokątne płyciny oddzielone od siebie pasem umieszczonym na wysokości gzymsu w architrawie galerii. Wydłużone, prostokątne płyciny zdobiły również naroża wieży. Pilastry i kolumny kolosalnego porządku

zwieńczono architrawem z fryzem. Na makiecie Synagogi był to fryz tryglifowo-metopowy, jednak w realizacji zastąpiono go fryzem roślinnym. Większość ozdób skoncentrował Leandro Marconi na wieży zakończonej gzymsem konsolkowym i balustradą, zwieńczonej kopułą przypominającą swym kształtem koronę. Wieżę przebijało półokrągłe okno obwiedzione płyciną w postaci łuku odcinkowego spiętego pośrodku agrafą.

Wielka Synagoga z lotu ptaka sprawiała wrażenie budowli złożonej z dwóch osobnych członów: drobniejszej, uskokowo zakomponowanej fasady, gdzie dominowały elementy trójkąta w połączeniu z prostokątami, oraz z masywnego i potężnego korpusu głównego. Był on zwieńczony również masywnym, wysokim, łamanym dachem i przysadzistą wieżą z płaską kopułą. W fasadzie Synagogi można doszukać się pewnych zapożyczeń z zespołu form i detali architektonicznych stosowanych w klasycystycznej architekturze warszawskiej u schyłku XVIII i na początku XIX stulecia, a szczególnie w jej redakcji palladiańskiej. W rozczłonkowanej, uskokowo zakomponowanej i rozbudowanej wszerz elewacji Wielkiej Synagogi, można też dopatrzeć się pewnych wpływów południowej fasady pałacu Na Wyspie w Łazienkach warszawskich.

Leandro Marconi bardzo dokładnie opracował detale architektoniczne. Jego zamiłowanie do starannego wykończenia budowli uwidoczniło się też w Synagodze. Posesja, na której znajdowała się Synagoga, była gęsto zabudowana, co utrudniało oglądanie jej elewacji bocznych, szczególnie w wyższych partiach. Niemniej jednak architekt zatroszczył się nawet tutaj o zrównoważenie poziomów i pionów. Wyprowadził na pilastrach, dzielących pionową płaszczyznę ściany, cząstkowe, pełne belkowanie odpowiadające gzymsowi koronującemu w fasadzie. Dodatkowo wertykalność pilastrów przerywał gzyms stanowiący przedłużenie architrawu. Trzeba podkreślić, że Leandro Marconi z upodobaniem stosował pilastry w zdobieniu Synagogi. Były one kolosalnego porządku i zapewne, oprócz ujednoczenia kompozycji ściany, pełniły także rolę konstrukcyjną, służąc jej wzmocnieniu.

Synagoga wzorem budowli renesansowych i klasycystycznych była symetryczna względem swej osi. W fasadzie oś symetrii wyznaczały następujące elementy pionowe: szczyt frontonu, zwieńczenie kopułki nad przedsionkiem, agrafa spinająca okno wieży, Tablice Przymierza i wreszcie gwiazda sześcioramienna na wierzchołku kopuły głównej.

Bryłę Wielkiej Synagogi charakteryzowały jasność i przejrzystość kompozycji podkreślone wyraźnym kontrastowym zestawieniem dzielonych pilastrami płaszczyzn z formami kulistymi.

Wnętrze Synagogi określano zazwyczaj jako renesansowe. Rzeczywiście, wiele cech wskazywało na zapożyczenia z renesansu. Szkieletowa, lekka konstrukcja oraz

dużo wolnej przestrzeni wyraźnie nawiązywały do kościołów quattrocenta. Synagoga, podobnie jak świątynie włoskie, wykazywała dużo związków z planem i organizacją przestrzeni typowych bazylik starochrześcijańskich. Scena będąca odpowiednikiem prezbiterium zakończona została apsydą. W konstrukcji występowały kolumny bez filarów z szerokimi interwałami, czyli przerwami, dzięki czemu oko patrzącego mogło swobodnie przenikać całość wnętrza. Nie napotykało przy tym wzajemnie zasłaniających się członów. Synagoga posiadała jedną oś symetrii, co powodowało, że widz domyślał się wyglądu części, których nie dostrzegał, na zasadzie analogii do widzianych. W sposób typowy dla renesansu piony równoważone były poziomami. Nawet wprowadzenie galerii — koniecznych ze względów liturgicznych — wykorzystane zostało przez Leandra Marconiego do zaakcentowania poziomów. Kolumny dolnej partii wieńczył gzyms tryglifowo-metopowy. W galeriach natomiast łuki arkad równoważone były założonym na kapitelach cząstkowym pełnym belkowaniem składającym się z fragmentów architrawu, fryzu i gzymsu (...).

Przejdźmy teraz do analizy apsydy Wielkiej Synagogi. Nic miała ona wielu ozdób, ale szlachetność dekoracji, uzyskana m.in. dzięki przemiennej zestawieniu elementów wertykalnych z horyzontalnymi oraz skontrastowaniu barw, wynagradzała jej skromność. Jasny cokół stanowił podstawę dla dwóch ciemnych kolumn i czerwono-czarnych płycin. Cokołowi odpowiadał jasny fryz metopowy będący przedłużeniem fryzu wieńczącego kolumny na całej długości Synagogi. On z kolei został zrytmizowany przez jasne arkadki kolumienek chóru wraz z fryzem ozdobionym rogami obfitości i gwiazdami sześcioramiennymi. Interwały kolumienek miały tę samą szerokość co płyciny z napisami. Akcenty pionowe występowały przede wszystkim w postaci kolumn chóru zrytmizowanych przez czarne pasy. Również wysokość otworów międzykolumnowych mierzona od wierzchołka arkady odpowiadała wysokości czerwonych płycin. Rytmicznie rozmieszczono także złożone napisy. Hebrajskiej wersji Przykazania Bożego występującej po lewej stronie aron ha-kodesz, po prawej odpowiadało polskie tłumaczenie. Inskrypcja nad arkadami kolumienek chóru została zrytmizowana przez napis w archiwolcie otwierającej prześwit na apsydzie.

Stosunkowo skromny wystrój wnętrza ożywiały ozdobne kapitele kompozytowe. Zastosowanie w Wielkiej Synagodze najbogatszych z klasycznych kapiteli było zrozumiałe ze względu na skromność dekoracji przy monumentalnej architekturze. Leandro Marconi chętnie dekorował wnętrza obrazami i rzeźbami. Jednakże w przypadku Synagogi, zgodnie z nakazami religijnymi, nie można było ozdobić jej ani posągami, ani malowidłami. Dekoracyjność uzyskano tylko dzięki starannie opracowanej

kamieniarce, a także barwnym marmurom oraz brązom i złocieniom umieszczonym w odpowiednich miejscach. Trzeba podkreślić, że każdy nawet najdrobniejszy detal został zaprojektowany w sposób niezwykle przemyślany. Jedyne architekta przyzwyczajony do drobiazgowego i starannego opracowywania budowli mógł stworzyć tak szlachetne w swej prostocie, a jednocześnie dekoracyjne wnętrze. Było ono jednorodne, nawiązujące do stylu renesansowego i sprawiające wrażenie monumentalne, co odpowiadało sakralnemu przeznaczeniu obiektu.

Synagogę podawano jako przykład architektury neorenesansowej albo historycznej. Obydwie opinie były słuszne. Dziewiętnastowieczny historyzm architektoniczny sięgał po środki wyrazowe do dorobku przeszłości nie tylko po to, aby zademonstrować dawność w ogóle, lecz, aby wskazać konkretne tradycje uzasadniające odrębność grupy społecznej, do której zaliczali się użytkownicy budowli. Ta postawa w dobie racjonalizmu i rozwoju myśli technicznej wynikała z dostrzeżenia, że nie wszyscy ludzie doznają przeżycia estetycznego w kontakcie z dziełem sztuki. Natomiast dziewiętnastowieczny erudyta z łatwością odczytywał znaczenie symboliczne zawarte w malarstwie, rzeźbie lub architekturze. Jak stwierdzili psychologowie, najistotniejszą cechą spostrzegania jest nazywanie przedmiotów lub zjawisk, słowne formułowanie wyników obserwacji. Stanowi to zresztą rzecz zrozumiałą w kręgu kultury europejskiej. Zważywszy na tradycję Izraelitów należy stwierdzić, że kult słowa był u nich jeszcze większy. Żydzi nazywali siebie narodem Księgi, *am ha-sefer*. Naród ten stworzył jedno z najstarszych i najznakomitszych dzieł literackich napisane językiem symbolicznym. Ludzie wychowani na Starym Testamencie byli predysponowani do akceptacji alegorii również w architekturze”⁴.

ZAŁĄCZNIK NR 2

Kazimierz Moczarski, *Rozmowy z katem*

(fragment, wypowiedź Jürgena Stroopa, dowodzącego akcją likwidacji getta)

„Piękną klamrą oficjalnego zamknięcia Wielkiej Akcji było wysadzenie w powietrze Wielkiej Synagogi. Przygotowania trwały 10 dni. Synagoga była gmachem solidnie zbudowanym. Stąd, aby ją za jednym zamachem wysadzić w powietrze, należało przeprowadzić pracochłonne roboty saperskie i elektryczne. Ależ to był piękny widok! Z punktu widzenia malarskiego i teatralnego obraz fantastyczny. Oficer saperów wrę-

⁴ Małkowska E., *Synagoga na Tłomackiem*, PWN, Warszawa 1991, ss. 40–57.

czył mi aparat elektryczny wywołujący detonację ładunków wybuchowych. Przedłużałem chwilę oczekiwania. Wreszcie krzyknąłem: Heil Hitler! — i nacisnąłem guzik. Ognisty wybuch uniósł się do chmur. Przerażliwy huk. Bajeczna feeria kolorów. Niezapomniana alegoria triumfu nad żydostwem. Getto warszawskie skończyło swój żywot. Bo tak chciał Adolf Hitler i Heinrich Himmler!”⁵.

Żydowski Instytut Historyczny, <https://www.jhi.pl/blog/2017-05-16-ostatnie-tchnienie-czyli-o-zburzeniu-wielkiej-synagogi>

⁵ Moczarski K., *Rozmowy z katem*, cytat za: https://sztetl.org.pl/pl/slownik/powstanie-w-getcie-warszawskim?fbclid=IwAR3c2-9hEJdWaiqlC73N_MctzbyOmzoqIGiiSAzLIZ-9X1a2pAESK7VDAm0